

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВІКТИМІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЖІНКИ В ДИТИНСТВІ

Т.М.Вакуліч

*Доцент кафедри практичної психології
Київський Університет імені Бориса Грінченка*

У статті здійснено теоретичний аналіз наукової проблеми щодо вивчення психологічних механізмів віктимізації особистості жінки в дитинстві. Висвітлено особливості батьківсько-дитячих стосунків та їх ролі у формуванні засвоєної безпомічності у жінки.

Ключові слова: віктимна поведінка, жертва, дисфункціональна сім'я, засвоєна безпомічність, теорія сімейних систем.

В статті осуществлено теоретический анализ научной проблемы относительно изучения психологических механизмов виктимизации личности женщины в детстве. Отражены особенности родительско-детских отношений и их роли в формировании усвоенной беспомощности у женщины.

Ключевые слова: виктимное поведение, жертва, дисфункциональная семья, усвоенная беспомощность, теория семейных систем.

In the article it is carried out theoretical analysis of scientific problem in relation to the study of psychological mechanisms of victim personality of woman in childhood. The features of relations of paternal-children's and their role are reflected in forming of the mastered helplessness for a woman.

Keywords: victim conduct, victim, mastered helplessness, theory of the domestic systems.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Психологічні основи віктимності містить теоретичний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми у вітчизняній і зарубіжній науці та практиці. Проблемою віктимності займались юристи, медики, психологи та інші фахівці і під віктимністю найчастіше розуміють особливості дій конкретної людини, чия поведінка може бути провокаційною, тобто небезпечною для неї самої і привести до скоєння злочину [9]. Але на одне з головних питань про джерела розвитку віктимності, особливо у неповнолітніх, загальноприйнятої, чіткої відповіді у науковій літературі немає. Існує думка, що цей процес являється результатом особистісних якостей жертви [11]. Інші дослідники стверджують, що чинниками формування віктимності являються умови ранньої соціалізації неповнолітніх [4]. Медики підкреслюють врахування у формуванні віктимності патологічних змін в психіці підлітків, а юристи, за головний чинник даного феномена, вважають правосвідомість та правову компетентність [2; 6; 7; 10; 12].

Крім того, незважаючи на те, що ця проблема досліджується різними фахівцями, багато її аспектів залишаються невирішеними. До них належать такі питання як: 1) взаємозв'язок між індивідуально-особистісними якостями особи і потенційною можливістю її стати жертвою насильства; 2) роль соціальних умов та виховання в сім'ї у формуванні віктимності; 3) значення правової компетенції в сексуальній поведінці жінок; 4) особливості прояву посттравматичних стресових розладів у жінок; 5) психічний стан співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї.

Отже, актуальність даної теми визначається важливістю поглибленого вивчення особистісних та поведінкових властивостей жінок, що страждають від насильства, для розробки відповідних психокорекційних та психотерапевтичних програм, а також необхідністю розуміння динаміки насильницьких подружніх стосунків для вибору адекватних форм профілактики.

Мета дослідження – на підставі системного інтегративного підходу проаналізувати психологічні механізми віктимізації особистості жінки в дитинстві.

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Детальний аналіз особливостей батьківсько-дитячих стосунків та їх ролі у формуванні засвоєної безпомічності у жінки є дуже важливим і необхідним для кращого розуміння психологічних особливостей особистості жінок-жертв.

Дослідження останніх років показують, що на віктимізацію дитини впливають не тільки фізичне насильство, інцест чи крайні форми словесної образи, які легко класифікуються. Не менший деструктивний вплив мають і емоційні образи від близьких людей, причому їх вплив є більш індивідуально-зумовленим [1; 3].

На думку А.Адлера, дитина неминуче виносить із раннього дитинства відчуття безпомічності, яке може підсилюватись через негативний емоційний досвід, отриманий в сім'ї. Закріплення цього досвіду відбувається завдяки формуванню аперцептивних схем. Експериментуючи із способами та моделями поведінки, дитина неусвідомлено класифікує їх на успішні чи неуспішні [1]. Оскільки процес мислення дитини недосконалий, вона може формувати хибні аперцептивні схеми на основі неправильного аналізу своєї поведінки і дій оточуючих. Хибні аперцептивні схеми функціонують як аксіоми і підтримують неадаптивні та неефективні моделі поведінки.

Отже, крім фізичних покарань негативним емоційним досвідом є:

1. Відсутність безумовного позитивного прийняття з боку батьків. Бажання отримувати тепло і любов від батьків є однією із найактуальніших потреб дитини. Таким чином, ставлення до дитини поряд з турботою про задоволення її фізичних потреб є тими двома основними напрямками впливу батьків на життя дитини, які визначають її любов до життя [12]. Як зазначає К.Роджерс, якщо дитина не росте в кліматі безумовного позитивного відношення і переживає гарне відношення до себе

тільки тоді, коли оправдовує очікування батьків, то вона починає відчувати страх втрати батьківської любові [8]. Така ситуація фруструє дитину і викликає прагнення будь-що заслужити схвалення, яке може бути настільки сильним, що дитина може почати боятись проявляти себе, щоб ненароком не виявити свої недоліки, інакше батьки знову критикуватимуть її і вона буде почуватись самотньою. Можливо зробити припущення, що у дитини блокується тенденція до самореалізації та створюється хибна аперцептивна схема: “Мені краще не проявляти ініціативу, щоб не розчарувати батьків і не втратити їх прихильність”. Такий страх є прямим результатом життя в обстановці, коли батьки мають низьку самооцінку та виказують любов і підтримку дитині лише за якихось певних умов. Як результат такого досвіду - у дорослому віці жінка, що потрапила в образливі стосунки намагається будь-за що заслужити прихильність партнера-образника шляхом повного підкорення йому. Виносячи з дитинства страх бути покинутою, жінки-жертви, не дивлячись на насильство, залишаються з образником, віддаючи перевагу образливим стосункам перед самотністю. На нашу думку, така неконгруентність зі своїм організмичним досвідом, відмова від себе в угоду іншим - прямий шлях до невротичних розладів.

2. *Суворе виховання.* При вирішенні будь-яких питань дитині завжди вказується “правильне”, без вибору рішення. Дуже жорсткі обмеження і надмірні правила не дають дитині можливості навчитись виражати свою індивідуальність чи знаходити альтернативні рішення, і складається хибна аперцептивна схема: “Я нічого не знаю і не вмію, але ті, у кого є влада та контроль знають, що є правильним”.

Здатність приймати рішення, розглядати альтернативи і відповідно діяти в складних ситуаціях залежить в більшій мірі від прикладів, досвіду, отриманих в дитинстві від значущого оточення. За відсутністю такого досвіду у дитини розвивається спочатку страх виражати свою точку зору, а потім пасивність. Як результат такого досвіду - в дорослому віці жінки вважають себе жертвами обставин, не здатні контролювати події свого життя і адекватно діяти в складних ситуаціях. Рішення проблем взаємовідносин бачиться їм лише в бажанні іншої людини змінитись. Коли така жінка потрапляє у насильницькі стосунки, вона не здатна бачити, що її особиста реакція на проблему може лише підсилити стресову ситуацію. Жінки-жертви впевнені, що не можуть і не вміють управляти своїми думками та почуттями і тому вимушені реагувати автоматично.

3. *Бойкот.* Припинення спілкування використовується батьками як покарання чи міра для підтримки порядку в сім'ї. Батьки перестають спілкуватись з дитиною, та часто у неї складається аперцептивна схема: “Вони мене більше не люблять, адже не хочуть навіть розмовляти зі мною”. В результаті дитина відчуває себе знехтуваною, що призводить до пониження її самооцінки. Як результат такого досвіду в дитинстві - у дорослої жінки, коли вона потрапляє в образливі стосунки і переживає бойкот, актуалізується наступна аперцептивна схема: “Будь-який контакт, навіть образи, все-таки

кращий, адже він є доказом уваги та небайдужості до мене”. Жінки-жертви дуже вразливі до нехтування та рипинення будь-яких контактів з ними.

4. *Атмосфера непередбачуваності.* Дитина вимушена передбачувати і адаптуватись до частоті зміни настрою батьків, які перебувають в піднесеному настрої або впадають в депресію без якихось причин. У дитини буде складатися приблизно така аперцептивна схема: “Я повинна бути дуже уважною до настроїв оточуючих, щоб вчасно зрозуміти, чого вони хочуть і уникнути їхнього роздратування”. Діти, які зростали в такій обстановці, відрізняються надчутливістю, здатністю вловлювати найменші зовнішні ознаки, наприклад, вираз обличчя, психологічну атмосферу в кімнаті і т.д. Така здатність розвивається в силу необхідності в дисфункціональній сім’ї, де психологічний клімат є непередбачуваним і не залежить від якихось сталих умов [11]. Фокус на зовнішнє оточення в таких сім’ях призводить до того, що в дорослому віці така жінка живе реакціями на непередбачуваний зовнішній світ і її почуття та рішення часто залежать від цього. Відсутність вибору у роботі, у взаємовідносинах, в умовах життя і т.д. приводить таких жінок до стану свідомого пригнічення, роздратування і створює режим постійного жертвоприношення. Жінки-жертви помилково вважають, що коли зміниться ситуація, у них все буде добре. Також досвід проживання в атмосфері непередбачуваності призводить до того, що у разі насильства в подружніх стосунках, такі жінки неусвідомлено актуалізують досвід дитинства і обирають стратегію підлаштовування під настрої образника, щоб по можливості уникнути насильства.

5. *Заборона відкрито виражати свої почуття.* В дисфункційних сім’ях батьки самі мають труднощі і проблеми у вираженні почуттів, особливо це стосується таких почуттів як страх, гнів, розчарування і т.д. Якщо, наприклад, гнів - це прерогатива тільки батьків, то за його вираження дитина буде покарана. Або, навпаки, батьки, які з усіх сил намагаються “бути гарною сім’єю”, можуть розглядати будь-які прояви гніву як ознаку неповноцінності, помилково вважаючи, що у щасливій сім’ї не сваряться. Складається сімейний міф: почуття страху взагалі повинно бути відсутнім, а якщо воно присутнє, то повинно приховуватись. Як правило, такі стратегії поведінки в сім’ї відкрито не декларуються, але діти відчувають, що дратує батьків і являється для них табу і намагаються підлаштовуватись та не говорити про це відкрито. Вони звикають ділитись тільки тим, чим повинні і дуже рідко роблять це поза сім’єю. Так як ніхто з дорослих в сім’ї не вважає, що щось відбувається не так, то діти сприймають такий стан як “правильний” та нормальний, а тому переносять в своє доросле життя [7]. Навчитись розрізняти почуття і доречно виражати свої емоції можливо лише в результаті навчання або моделювання поведінки дорослих із значущого оточення, в першу чергу батьків. Коли така можливість відсутня або, ще гірше, обстановка агресивна, дитина засвоює специфічні моделі емоційної поведінки. Хоч вибір цих моделей неусвідомлений, він все ж таки базується на прикладах, які були засвоєні в дитинстві.

Існує модель, коли дитина вчиться розвивати почуття шляхом імітації реакції та поведінки людей із значимого оточення [3]. Такі діти в дорослому віці можуть точно знати, що вони повинні відчувати і навіть як реагувати при цьому, але в дійсності, самі вони цього не відчують у повному розумінні цього слова. З часом вони стають замкнутими, втрачають контакт зі своїм внутрішнім світом, можуть, навіть, втратити фізіологічні реакції, які автоматично виникають при переживанні цих почуттів у нормі. [4]. Як результат дії цієї моделі- у дорослому віці жінка може добре розуміти інших страждаючих людей і навіть допомагати їм, але сама опиняється не в змозі справитись зі своїми переживаннями.

За іншою моделлю дитина дає собі дозвіл виражати тільки певні почуття, наприклад, ранимість, сум, печаль і т.д. Результат дії цієї моделі - жінки, які виростили за таких умов, уникають проявів гніву, вони дозволяють собі плакати, але не виражають його. Так як вони виростили в обстановці безконтрольного гніву зі сторони дорослих або його відсутності взагалі, то перенесли у своє доросле життя панічний страх перед гнівом, помилково вважаючи, що будь-який гнів - це вже лють. Вони вважають, що якщо вони будуть його виражати, то втратять будь-який контроль і нашкодять самі собі або ж іншим [8]. Жінки-жертви схильні розглядати гнів як нормальну реакцію на розбиту тарілку, а не як екстремальну реакцію на такі трагедії як зґвалтування, побиття, напругу.

Незалежно від моделей, нездатність визначати і виражати свої почуття веде до марних спроб в інтимній і міжособистісній сфері. Якщо людина не розрізняє і не розуміє свої почуття, вона не може зрозуміти і почуття партнера. Але навіть при умові, коли жінка здатна зрозуміти свої переживання, але не здатна адекватно виразити їх, міжособистісне розуміння і продуктивна комунікація неможлива. Жінки-жертви можуть неусвідомлено відчувати себе комфортно лише з тим партнером, який має схожий рівень здатності відчувати. Очевидним наслідком може бути шлюб двох індивідів з, можливо, різними, але однаково руйнівними сценаріями, які з усіх сил будуть намагатися створити гармонійний союз [5].

б. Ігнорування душевних страждань. Коли дитина пригнічена чи сумна, батьки не цікавляться, що сталося. Дитині дозволяється ізолюватись, а в дійсності вона заохочується не бентежити батьків своїми проблемами. В сім'ї, яка живе в умовах постійного стресу (насильство, алкоголізм, постійні конфлікти) у дитини складається аперцептивна схема: "Якщо я не потурбуюсь сама про себе, то ніхто про мене не потурбується". Чи то по необхідності, чи то з страху довіритись, дитина в такій сім'ї дуже рано починає турбуватись про себе сама. Її прагнення в цьому напрямку можуть навіть заохочуватись, схвалюватись і підсилюватись сімейною системою. Отже, чим раніше починає діяти будь-яка система поведінки, тим менш усвідомлено вона здійснюється і з більшою вірогідністю стане стилем життя. Як результат такого досвіду в дитинстві - жінка, ставши дорослою, не може сподіватись на те, що інші бажають їй допомогти. Вона стає нездатною сама попросити допомоги у інших, навіть в дуже складних ситуаціях. Разом з тим,

жінки-жертви є обов'язковими по відношенню до допомоги іншим, навіть, коли в тому немає необхідності, або інші не заслуговують на це. Таким чином, на нашу думку, створюються умови для розвитку невротичного механізму ретрофлексії.

7. *Загроза побоїв, загроза бути покинутим чи інших жорстоких покарань*, які можуть ніколи і не здійснитись, але які тримають дітей в постійному напруженому стані перед тим, що таке трапитись, якщо вони не будуть підкорюватись вимогам. Тоді, у дитини складається аперцептивна схема: "Єдиний спосіб, яким я можу захистити себе від насильства - повне підкорення вимогам". Так, фруструється одна з найбільш значущих потреб будь-якої людини, а дитини в особливості: потребу в любові і захищеності. Дитина починає жити в світі страхів і небезпеки, які вона неминуче переносить в доросле життя. Як результат - в дорослому віці надмірна занепокоєність тим, що має щось трапитись, позбавляє жінку можливості адекватно реагувати в ті моменти, коли дійсно щось трапляється. Досвід постійного очікування небезпеки "паралізує". Ще з дитинства дівчинка неусвідомлено засвоює роль жертви і відчуває повну безпомічність та безпорадність перед силою та владою інших. Тому у власних образливих стосунках, лише тільки загроза насильства з боку чоловіка одразу актуалізує у жінки психотравмуючий досвід дитинства і сприяє закріпленню стану засвоєної безпомічності.

8. *Виховання, що не відповідає віку*. В дисфункційній сім'ї (наприклад, через алкоголізм батька) чи в силу певних обставин (при відсутності матері та неспроможності батька нести відповідальність за сім'ю) батьки часто не справляються зі своїми обов'язками. В такій ситуації дитина, частіше дівчинка, часто вимушена брати на себе частину обов'язків батьків. У неї складається приблизно така аперцептивна схема: "Татові зараз дуже важко, але він довіряє мені, тому я повинна піклуватись про нього та всю родину". Природній процес дорослішання підштовхується, знаходиться під пресом сімейних обставин, що унеможливорює здатність дівчинки ділитись переживаннями з оточуючими. Вона може відчувати себе відповідальною за сім'ю в цілому. Але така відповідальність, як вважають деякі науковці, в силу її віку, фізичних чи психічних ресурсів є непосильною для неї [9]. Такий досвід призводить до того, що у дорослому віці при будь-яких негараздах у власному подружньому житті, жінка починає відчувати лише себе відповідальною за це і намагається доступними їх способами прикривати дезорганізацію сімейної структури.

ВИСНОВКИ

Отже, травматичними для особистості дівчинки є не тільки дії на зразок фізичного насильства чи сексуального домагання. Значне місце серед віктимізуючих обставин займають дії, шкода від яких носить опосередкований характер. Слід зазначити, що у випадку фізичного насильства виникає травматичний досвід, який обумовлює подальші проблеми і супроводжується стимуляцією афектів, таких як гнів, ненависть, ворожість. У випадку психологічних образ в дитинстві виникає

травмуючий досвід, що супроводжується пригніченням афектів і обумовлює відчуття дефіциту, власної неповноцінності, внутрішньої спустошеності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Теория и практика индивидуальной психологии: Пер. с нем. - М., 1995.-296с.
2. Грабська І.А. Насильство в подружніх відносинах // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. 22-26.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи. - Москва: Изд-во КСП, 1996. - 157с.
4. Жінка в Україні. Четверта всевітня конференція зі становища жінок. – Пекін, 1995. – 60 с.
5. Маркова М.В. Гендерное насилие и пути преодоления его последствий // Проблеми екстремальної психіатрії. Матеріали науково-практичної конференції “Платоновські читання”, 2000. – С. 49-54.
6. Михайлов Б.В., Маркова М.В. Пережитое насилие и этапы личностного развития ребенка // Здоров'я школярів на межі тисячоліть. Матеріали науково-практичної конференції УНДІОЗДП, 2000. – С. 193-194.
7. Панок В.Г. Скривджені діти. Аналіз проблеми.- К.: Ніка-Центр, 1997.- 70.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека.- М.: Прогресе, 1994. - 480с.
9. Шинкаренко О.Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25-28.
10. Що таке насильство. Жіночий консорціум, нові незалежні держави. – США, 1999.
11. Dutton D.G. Trauma Symptoms and PTSD-like profiles in perpetrators of intimate abuse // Journal of Traumatic Stress 8 (2): 299-316.
12. Sonkin D.J., Ellison J. The Therapist's duty to protect victims of domestic violence: where have we been and where are we going? Violence and Victims. – 1986. – 1-214.